

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 6

ВІННИЦЯ
2003

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 6

ВІННИЦЯ
2003

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/ – Вінниця, 2003. - 312 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 24 жовтня 2003 р. (протокол № 2)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
В.П. Газін – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
В.І. Кучер – доктор історичних наук, професор;
О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
В.О. Корнієнко – доктор політичних наук, професор;
О.Г. Лойко – кандидат історичних наук, професор;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
О.А. Мельничук - кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.
Історичний факультет. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – доктор історичних наук, професор;
В.К. Борисенко – доктор історичних наук, професор.

Історія України

О.К.Струкевич

ДЖЕРЕЛА ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ ГЕТЬМАНА У СПРИЙНЯТТІ
ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ.....7

К.В. Івангородський

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПІВДЕННИХ СТАРОСТВ КИЇВСЬКОГО
ВОЄВОДСТВА ЯК ФАКТОР ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІ ст.....12

Ф.Я. Ступак

СОЦІАЛЬНА РОБОТА В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД.....18

І.А. Іванова

ЄВРЕЙСЬКЕ МІСТЕЧКО УКРАЇНИ
В СЕРЕДИНІ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.....22

А. М. Трембіцький

ЄВФІМІЙ СІЦІНСЬКИЙ – КНИГОЗНАВЕЦЬ, БІБЛІОТЕКАР, БІБЛІОГРАФ.....26

Г.Л. Махорін

СИРИТСЬКИЙ БУДИНОК І ДИТЯЧІ ПРИТУЛКИ М. ЖИТОМИРА
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....36

В.А.Дубінський

УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛИ ПРО АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ РОБОТИ В І ТА ІІ ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ)...40

І. Б. Василик

КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ У ПЕРЕДВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ 1911 РОКУ.....44

В.М.Мазур

НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ РАЙОНИ В УКРАЇНІ
В 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....49

Л.Л.Процик

ВЗАЄМОДІЯ ТРАДИЦІЙ ТА НОВАТОРСТВА У ХУДОЖНІЙ ПРАКТИЦІ
ТЕАТРУ ІМЕНІ І.ФРАНКА В 20-ТІ РОКИ ХХ ст.....52

О.П.Рабенчук

РОБСЕЛЬНСПЕКЦІЯ УСРР ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК
ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У 1920-ті – І ПОЛОВИНІ 1930-х РР.....58

В.Г.Шарпаний

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
В УКРАЇНІ 1920-30-Х РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....63

В. І. Петренко

ГОЛОДОМОР 1932 – 1934 РР.: ЗЛОЧИН ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....67

В.В.Кононенко

НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ДЕКЛАРАТИВНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....75

І.М.Романюк

НАСЛІДКИ ПРОВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ РЕОРГАНІЗАЦІЇ
МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ У 1958 Р.....80

Серія: ІСТОРІЯ

<i>Г.Г.Кривчик, О.В.Щербакова, Ю.Е.Яворський</i> ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ СВЯТ І ОБРЯДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 1960-1980-ТІ РОКИ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРЕКРУЧЕННЯ.....	86
<i>О.А.Коляструк</i> УКРАЇНСЬКИЙ АВАНГАРД ЯК ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЯВИЩЕ.....	93
<i>Т.А.Мельничук</i> ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ДИНАМІКУ СКЛАДУ ТА ЧИСЕЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989-2001 рр.).....	97
<i>Л.В.Прокопчук</i> РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ (1990-ті роки).....	100
<i>В.О. Корнієнко</i> ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ.....	107
<i>Г.Я. Буртяк</i> ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ЯК НОСІЇ РІЗНИХ ІДЕОЛОГІЙ.....	113
<i>Історія Поділля</i>	
<i>І. П. Мельничук</i> МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО НА ВІННИЧЧИНІ.....	122
<i>О.А.Бакалець</i> БАРСЬКИЙ СКАРБ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ МОНЕТ XVII СТОЛІТТЯ.....	125
<i>Л.А. Іваневич</i> ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО.....	127
<i>В. Іваневич</i> ДО ВИТОКІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОЇ ШКОЛИ.....	134
<i>В.А. Нестеренко</i> УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1905-1907 РР.....	138
<i>П.С.Григорчук</i> ДЕЯКІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-х рр. XX ст.....	145
<i>Н.П. Кузьмінець</i> ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ (1920-1925 рр.).....	150
<i>О.А. Мельничук, О.Ф. Мельничук</i> ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. XX СТ.....	157
<i>О.О.Лойко</i> ШКІЛЬНА ОСВІТА НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД НЕПУ.....	162
<i>В.А. Яцюк</i> ПРОБЛЕМА АГРАРНОГО ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ НА ПОДІЛЛІ В СЕРЕДИНІ 20 –х РОКІВ XX СТ. В ОЦІНЦІ ОРГАНІВ СТАТИСТИКИ.....	164
<i>С. Д. Гальчак</i> ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕПАТРІАЦІЇ “ОСТАРБАЙТЕРІВ”- ПОДОЛЯН В УМОВАХ “ХОЛОДНОЇ” ВІЙНИ.....	167

<i>В. А. Косаківський</i> ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ НА ПІВДЕННО-СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ.....	177
<i>Є.М.Косаківська</i> ЕТНОГРАФІЧНЕ МУЗЕЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ. СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	181
<i>Всесвітня історія</i>	
<i>С.А.Копилов</i> КОНТАКТИ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ–СЛАВІСТІВ З ЧЕСЬКОЮ НАУКОЮ У 20-40-Х РР. ХІХ СТ.....	185
<i>В.П. Газін</i> СХІДНА ПОЛІТИКА ВАЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ.....	189
<i>Л.В. Дибчук</i> ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ КАНАДИ).....	195
<i>Н.Г. Оляніна</i> УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.....	203
<i>Ю.І.Поп</i> УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ: ПРАЦЯ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ.....	208
<i>О. В. Даниленко</i> УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ (1921-1925 РР.).....	212
<i>О. М. Кравчук</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ВЛАДИ ПО ВРЕГУЛЮВАННЮ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ В 1926-1929 РР.....	218
<i>Ю.О.Ніколаєць</i> СТАН БОЙОВОЇ ТА ПОЛІТИКО-МОРАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У 1939-1941 РР.....	224
<i>В.Ю. Годлевська</i> ФРАНКІСТСЬКИЙ АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ ТА СТВОРЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ.....	230
<i>М.В.Царенко</i> ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ АВІАЦІЇ У ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ 1992 РОКУ.....	236
<i>К.М.Ніколаєць</i> СТОСУНКИ УКРАЇНИ З НАТО: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	239
<i>Історіографія та джерелознавство</i>	
<i>В. А. Тучинський</i> МОЛДОВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПІВДНЯ УКРАЇНИ	

Серія: ІСТОРІЯ

З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ. В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	247
<i>І.М.Олійник</i> ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА ПОДІЛЛЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	254
<i>М.В. Стопчак</i> ПРОТИБОРСТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР З ЛІВОРАДИКАЛЬНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	259
<i>Ю.А.Зінько</i> ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ. НА ПОДІЛЛІ У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	269
<i>П.М.Кравченко</i> ІНДУСТРІАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 20-х – 30-ті РОКИ ХХ ст.). ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	272
<i>Ю.С. Степанчук</i> ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО У ДОСЛІДЖЕННІ ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УСРР У 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.....	275
<i>А.М.Тростогон</i> ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-Х РР. ХХ СТ. В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	279
<i>І. І. Ратушняк</i> ПРОБЛЕМА ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	283
<i>М.В. Коннова</i> РАДЯНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МЕТУ ТА ХАРАКТЕР ІТАЛО-НІМЕЦЬКОЇ УЧАСТІ В ІСПАНСЬКИХ ПОДІЯХ 1936–1939 РР.....	286
<i>Рецензії</i>	
<i>С.Л.Калитко</i> ШАПОВАЛ Ю.І., ЗОЛОТАРЬОВ В.А., ВСЕВОЛОД БАЛИЦЬКИЙ. ОСОБА, ЧАС, ОТОЧЕННЯ. – К.: СТИЛОС, 2002. –468 с.; 24 с. фото.....	295
<i>А. К. Лисий</i> И.И. ПОП. ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ. - УЖГОРОД, 2001. - 431с.....	298
<i>Л.В. Баженов, Б.С. Кузіна</i> В.М. ТА О.В. БОТУШАНСЬКІ “РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА БУКОВИНІ У 80-Х РР. ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. – ЧЕРНІВЦІ: ЗЕЛЕНА БУКОВИНА, 2002. – 346 с.....	300
<i>Ю.А. Зінько, С.Л. Калитко</i> М.Б.ПЕТРОВ. ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КАМ’ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КІНЦЯ ХVII-ХVIII СТ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛА.- КАМ’ЯНЕЦЬ- ПОДІЛЬСЬКИЙ:АБЕТКА- НОВА, 2002. - 384 с., іл.....	304
<i>Відомості про авторів.....</i>	308

щорічник. – К., 2002. – № 6. – С.125; 30. Любчик В. Церковно-державні та міжправославні відносини в Україні // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. – К.: VIP, 2001. – С.53; 31. Розпорядження Президента України "Про повернення релігійним організаціям культового майна" № 53/94-рп від 22 червня 1994 року // Збірник Розпоряджень Президента України. – К., 1994. – Вип. 2. – С.24.

В.О. Корнієнко

ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Безумовно, що громадянське суспільство стало атрибутом сучасної людської цивілізації, хоча й виступає зараз деінде реальністю або найближчим завданням чи ідеалом.

Україна також робить певні кроки в напрямі становлення й розвитку повноцінного громадянського суспільства. Та чим далі сьогодні вона йде цим шляхом, тим більше з'являється принципово нових можливостей для подолання упередженості та помилок в оцінках минулого, теперішнього і майбутнього країни. Наприклад помилок відносно несподіваної тривалості і активності впливу тоталітарної спадщини на масову свідомість¹ або недооцінки суперечливості вихідних соціально-політичних передумов для зміцнення незалежності України й ствердження принципів демократії і гуманізму. Бо коли ейфорія перших перехідних років минула, з'ясувалося, що не все так просто.

Громадянське суспільство, яке, за задумом, мало бути передумовою політичної демократії, саме залежало від політико-правових інститутів і культури суспільства. Воно не могло бути впроваджене так швидко, як хотілося, і у тій послідовності, на яку сподівалися. Більш того, досить швидко словосполучення „громадянське суспільство” перетворилося на одне з найуживаніших понять, про точний зміст й швидкість утілення якого в життя багато хто не задумувався. З другого боку, часто доводиться спостерігати, коли питання, безпосередньо пов'язані з тематикою громадянського суспільства, розглядаються як такі, що мають „другорядне” державне значення. Залишається лише дивуватися, коли такі принципи, як відкритість, виборність та підзвітність влади, рівність громадян перед законом, свобода слова, фактичний поділ влади, невтручання державних структур у майнові стосунки громадян тощо починають тлумачитися як релятивні чинники. Дійсно, про яке громадянське суспільство може йтися, коли відкидається сформульована К.Поппером² засаднича ознака „відкритості” суспільства?

Все це не могло не викликати певних розчарувань. Потім розчарування породили сумніви у концепції громадянського суспільства, яку дехто почав інтерпретувати навіть як знаряддя „ідеологічного проникнення” та „підпорядкування” перехідних суспільств розвиненішим державам. Звертали увагу також на те, що більшість із теоретиків громадянського суспільства за географією їх проживання чи походження — або британці, або американці чи французи. Тому з'явилась думка, що теорія громадянського суспільства — це формула, яка виникла і найуспішніше функціонує, насамперед, в англосаксонських, протестантських суспільствах. Чи можна говорити про успішне застосування цієї політичної чи громадської формули в інших суспільствах? Чи можливе існування такої спільноти в православній Україні?

Отже, на порядок денний висувається практичне завдання селекції і систематизації отриманих дотепер знань про сутність громадянського суспільства. З другого боку, нинішній стан України вимагає їх розвитку та збагачення з побудовою на цій основі соціально-політичної концепції його становлення в національних умовах.

Ці проблеми, безперечно, послужили вирішальним імпульсом для активних досліджень феномену громадянського суспільства. Та в них, насамперед, превалювало бажання якнайшвидше покінчити з тяжкими сторінками політичної історії України і вступити у прекрасну майбутність. Таке бажання було притаманне як масовій свідомості, так і свідомості політичного керівництва. Між тим, і про швидкість та послідовність перетворень, і про застосовність концепції громадянського суспільства до „не західних” умов писалося немало. Так, Ф. Фукуяма в статті „Примат культури” писав про чотири рівні,

на яких має відбуватись зміцнення демократії: ідеологія, інституції, громадянське суспільство, культура. Зміни на рівні громадянського суспільства, за його словами, відбуваються набагато повільніше, ніж на двох перших рівнях, а їх швидкість значною мірою залежить від особливостей культури.

Варто згадати й іншого відомого мислителя сучасності, Р. Дарендорфа, який про темпи перетворень писав, що досить шести місяців, аби написати Конституцію, шести років, можливо, вистачить для впровадження реформ, але, безперечно, й шістьдесяти років бракуватиме для закладання підвалин громадянського суспільства. Забули й про небезпеку, пов'язану з тим, що громадянське суспільство „дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою”, а тому за певних умов може перетворитися на поле битви, де „лисиці насолоджуються свободою полювати на курей”³.

Суспільні настрої відбилися у науковому знанні, обмежуючи, на жаль, рівень його аналітичності й концептуальності. Багато досліджень увібрало в себе безапеляційну енергетику гасел і декларацій разом з ілюзією, що досить відкинути отриману ідейно-політичну спадщину, щоб вона перестала існувати взагалі й навіть у своїх позитивних моментах.

У багатьох працях сучасних науковців, як зазначають В.Копейчиков та А.Олійник⁴, громадянське суспільство визначається як логічна протилежність державі та державній владі. При цьому вони здебільшого акцентують увагу на тому, що вже сам політико-правовий факт появи держави одразу ж ставить питання про диференціацію всього суспільного життя на, так би мовити, два сектори: громадянський та суто державний, кожний з яких намагається поширити свій вплив на інший. Державність, як зауважує Л.Мамут⁵, завжди пов'язана з доцентровими тенденціями, що існують поряд з ієрархізацією, збільшенням кількості інтеграційно-субординаційних зв'язків у суспільстві. Громадянське суспільство, навпаки, є виявом протилежної, відцентрової тенденції і пов'язане з процесами диференціації.

Дуже важливими для розуміння співвідношення між соціальними та політичними процесами у житті громадянського суспільства виявились дослідження Т.Андрусяка, В.Бебика, В.Врублевського, М.Головатого, В.Журавського, В.Кременя, М.Михальченка, В.Ребкала, І.Рисіча, Ф.Рудича, В.Ткаченка.

Розглядаючи проблему людини та її захисту як головну для громадянського суспільства, такі автори як В.Антоненко, Є.Головаха, В.Куценко, М.Мокляк, І.Надольний, О.Новикова, В.Осовський, А.Ручка, В.Сіренко, Є.Суїменко, В.Танчер зробили свій внесок у дослідження соціальної сфери суспільства з усіма її складниками — структурою, відносинами, соціальною політикою та інтересами і потребами людини.

Особливе значення мають дослідження, які містять елементи комплексного аналізу громадянського суспільства і його взаємовідносин з соціальною, правовою державою, а також завдань, змісту та форм політичної діяльності, спрямованої на реалізацію соціальних прав і політичних свобод громадян. Серед авторів цих досліджень слід назвати В.Авер'янова, В.Бабкіна, О.Бабкіну, К.Гаджієва, В.Горбатенка, В.Денисова, М.Ігнат'єва, Т.Ковальчук, В.Костицького, І.Кураса, В.Медвечука, О.Мироненка, В.Погорілка, О.Проценка, В.Селіванова, В.Скибу, О.Скрипнюка, В.Співака, В.Тимошенка, І.Усенка, В.Цветкова, В.Чепиногу, В.Чеховича, Ю.Шемшученка, Г.Щедрову та ін.

Певний інтерес можуть викликати праці М.Булатова, И.Бойченка, Г.Горак, Н.Єрмолаєва, В.Корнієнка, І. Кресіної, В.Пазенка, В.Табачковського, Л.Сохань, В.Шинкарука, О.Яценка, де розглядаються особливості функціонування масової свідомості, значення соціально-політичного ідеалу та специфіка відображення в ньому громадянських відносин.

Вагомий внесок у дослідження різних соціально-політичних аспектів взаємовідносин людини, суспільства й держави зробили іноземні політологи і філософи А. Арато, Х.Аренд, Р.Арон, П. Бергер, Е. Геллнер, М. Джилас, Дж. Коен, Д. Кін, І. Шумпетер та ін.

Проте серед великої кількості політиків, які безпосередньо не обізнані в теорії, уявлення щодо того, чим саме бажане громадянське суспільство та яким чином воно повинно

співіснувати й продуктивно функціонувати разом із соціальною, правовою державою, є надто аморфними і тому не можуть стати реальною основою й стимулом політичної діяльності. Дійшло до того, що навіть Голова Верховної Ради В. Литвин виступив у пресі з „розвінчанням міфу” про громадянське суспільство, назвавши „підступним і хибним” уявлення про добрі наміри неурядових організацій, з якими, за його словами, найчастіше асоціюється „громадянське суспільство”. За їх „галасливою активністю” він побачив ту небезпеку, що, діючи небезкорисливо, вони „чинять на уряди коригувальний пресинг і консультують політиків зі спеціальних питань”⁶.

Отже, виходячи з вищезазначеного, метою даної статті є з'ясування евристичної цінності концепції громадянського суспільства та його співвідношення із державою, що вимагає, на погляд автора, насамперед відповіді на запитання: як все ж таки слід розуміти сутність громадянського суспільства?

Почнемо з того, що говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного суб'єкта, що усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод, і водночас несе відповідальність перед суспільством. Громадянське суспільство появляється спершу як суспільство незалежних індивідів, котрі хочуть жити за тими правилами, які вони вважають справедливими. І насамперед це проявляється в економіці. Недаремно й українське слово «громадянин» за своєю етимологією пов'язане з появою самоврядних громад. Тут зрозуміло. Та далі відкривається величезне поле для дискусій, бо починаються певні складності.

По-перше, складність самої теорії громадянського суспільства, яка пов'язана із її невиразністю. А невиразна вона якраз значною мірою через полісемантичність самого терміну: “громадянське”, “публічне”, “цивільне”, *civil society*, бюргерезельшафт (буржуазне? міщанське? громадянське?). Відхиляючи відразу такий „семантичний” підхід, зауважимо, що йдеться саме про *civil society* (громадянську спільноту, як джерело права і політичних інституцій і одночасно автономну від них). Отже, ще раз слід додати, що своє аналітичне навантаження поняття громадянського суспільства набуває лише у випадку розмежування суспільства і держави, що воно застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи та що не слід змішувати “суспільство” як людську спільноту взагалі з категорією “громадянське суспільство”, яке виникло на певному етапі історичного розвитку західної цивілізації, зазнало певних змін у процесі своєї еволюції і має свої історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди.

По-друге, складність категоріальна. Так, можна погодитись, на наш погляд, із думкою відомого соціолога Джефрі Александера, що “громадянське суспільство потрібно розуміти як аналітичну, а не конкретну категорію. Воно не є сферою, до якої можна доторкнутися або яку можна побачити...”⁷ Дійсно, громадянське суспільство складно звести до структурного аспекту. Про це говорить уже сам термін, що складається з двох слів: „громадянське” і „суспільство”. Для суспільства важливими є цінності і норми, зв'язки, культура, нарешті солідарність, до яких реально неможливо „доторкнутися”. А ступінь і форми цієї солідарності, способи соціальної взаємодії, соціальна та політична культура часто є визначальними, коли ми говоримо про те чи є громадянське суспільство, чи його немає, розвинене воно чи недорозвинене.

По-третє, необхідно враховувати різницю між теоретичною абстракцією (ідеальним типом) "громадянське суспільство", що використовується науковцями як інструмент аналізу суспільної реальності, та описовими (емпіричними) характеристиками реально існуючих громадянських суспільств, що певною мірою і в певний спосіб наближаються до цієї абстракції. Тому, говорячи про розвиток громадянського суспільства у тій чи іншій країні, слід пам'ятати, що йдеться саме про певну міру і специфічну форму громадянськості (до яких знову ж таки важко „доторкнутися”), а не про якийсь абсолют, який начебто десь втілений у життя в повному обсязі і який іншим народам потрібно просто скопіювати.

По-четверте, як багатогранне суспільне явище громадянське суспільство взагалі нелегко втиснути в якесь означення. Наприклад Юрген Габермас розглядає громадянське

.....
суспільство як публічну сферу суспільної взаємодії і як життєвий світ людини. Досить цікаво змалював він картину становлення громадянського суспільства як формування середовищ, де кшталтується громадська думка. Якщо немає середовища, де б вона формувалася, якщо люди не можуть обговорити громадські справи, вони стають відчуженішими від них, закриваються у власних домівках. Їх уже не обходить, що там робиться поза межами приватного простору, і громадянське суспільство занепадає.

Джефрі Александер дає таке визначення цього феномену: “громадянське суспільство – це сфера людської солідарності”. Майкл Вольцер стверджує, що громадянське суспільство – це “простір непримусової людської асоціації”. Усі ці визначення достатньо абстрактні, як абстрактними є уявлення про структуру суспільної системи, її поділ на самостійні сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, духовну, сімейну. Бо ж вони відрізняються між собою в залежності від того, яким видом суспільної діяльності люди зайняті в кожній із них, які ролі вони виконують, які зобов’язання беруть на себе, які цінності сповідують. В цьому відношенні можна погодитися з варіантом визначення громадянського суспільства, що його дала А. Колодій⁸: громадянське суспільство – це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави.

Ця суспільна підсистема може називатися громадянським суспільством лише за умови, якщо в ній панує зацікавленість суспільними (громадськими) справами, а індивідуалізм та конкурентність поєднуються з готовністю до співпраці, до кооперації зусиль заради досягнення спільних цілей.

Як тип взаємодії громадянське суспільство має ту особливість, що його суб’єктами постають вільні і рівні індивіди, що вірять у свою здатність розв’язувати малі й великі питання і справді це роблять, добровільно входячи й виходячи з асоціацій, належачи, зазвичай, до декількох із них одночасно.

Як тип культури громадянське суспільство асоціюється з цінностями довіри, поміркованості й толерантності. Його члени з довірою ставляться до своїх колег по діяльності, до інших людей та до суспільних інститутів, визнають право інших громадян на власну думку, її висловлення та захист. У межах структур громадянського суспільства (асоціацій, громад) формується громадська доброчесність і громадянська позиція, що знаходить вираз у понятті соціального капіталу. Його компонентами є мережа горизонтальних зв’язків між рівними й вільними індивідами; норми взаємності та довіри; навички колективних дій; відчуття причетності до суспільних справ, обов’язку та відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її неполітичних проявах (civicness).

Саме соціальний капітал є ознакою зрілості й ефективності громадянського суспільства, а також тим його основним продуктом, що забезпечує вплив громадянського суспільства на інші сфери суспільного життя, у тому числі (а можливо й насамперед) – на політику. Як це відбувається і яке це має значення, показано в книзі Роберта Патнама “Творення демократії”⁹ і низці його статей. Основним осередком формування соціального капіталу, за Патнамом, є громадянська спільнота, якій притаманні політично-правова рівність і домінування горизонтальних зв’язків; громадська залученість і громадська доброчесність, що означає інтерес до суспільних справ і посвяту громадській справі; налаштованість на взаємність і співпрацю; солідарність, довіра, толерантність.

Водночас не можна не враховувати різних течій в розробці концепції, що формувалися впродовж віків. До того ж методологічно виправданим і практично обґрунтованим видається в даній статті ретроспективне історико-політологічне звернення до процесів наукового становлення та теоретичного осягнення проблеми взаємодії громадянського суспільства з одного боку, і держави — з іншого.

Передусім зазначимо, що саме епоха Відродження („*renascentia humanitas*”, як її визначив видатний дослідник П.Біццеллі¹⁰), насамперед, у соціально-економічному плані,

заявила про себе визріванням елементів громадянського суспільства, розвитком інститутів приватної власності, товарно-грошових відносин та первинним накопиченням капіталу. Н. Макіавеллі першим запропонував покласти в основу здійснюваного будь-якою державою політичного курсу інтереси людини, а також ввів в обіг поняття держави в їх сучасному розумінні, тобто як політично організоване суспільство та форму держави, протилежну монархії¹¹. Вбачаючи різницю між громадянським та політичним, Н.Макіавеллі у праці „Міркування з приводу першої декади Тита Лівія” фактично вперше наголосив, що держава постійно прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, щоб самій піднятися над ним, і цим відділив від держави те явище, яке згодом дістало назву „громадянського суспільства”.

Вчення Н.Макіавеллі про світський характер держави та її суверенітет набуло подальшого розвитку в працях Ж.Бодена, зокрема в його „Шести книгах про державу”. Основною, єдиною, неподільною і безумовною ознакою держави він вважав суверенітет як належність владних повноважень якомусь одному суб'єкту. Цей суверенітет юридично реалізується в таких правах органів держави як призначати посадових осіб, право приймати та змінювати закони, право оголошувати мир чи війну, право здійснювати правосуддя тощо. Крім держави, існують такі специфічні суспільні відносини (по суті, це те, що ми нині визначаємо як „громадянське суспільство”), які виникають між окремими громадянами цієї держави. При цьому держава бере на себе захист прав і свобод усіх членів суспільства, і зокрема на приватну власність та свободу віросповідання, які є необхідною гарантією стабільності та вільного суспільного розвитку.

Приблизно в цей же історичний період свою концепцію створення громадянського суспільства при переході від природного стану некерованих пристрастей, ворожнечі та війни до впорядкованого завдяки посередництву влади суспільства у своїх працях „Філософські основи вчення про громадянина” та „Левіафан” виклав Т.Гоббс. Він вважав, що „природа створила людей рівними щодо їх фізичних та розумових здібностей”¹². Що ж до держави, то вона виникла на основі суспільного договору в результаті згоди більшості членів суспільства при переході від природного стану „війни всіх проти всіх” до державного врядування з метою забезпечення загального громадянського миру, безпеки та правопорядку. Тому основним завданням суспільного договору, як і створеної на його основі держави, є постійна турбота про мир та порядок. В запропонованій Т.Гоббсом моделі громадянського суспільства, котре, як і держава, підпорядковується закону, вже чітко проглядається, що кожен громадянин зобов'язаний діяти не лише заради задоволення власних інтересів, а й інших членів суспільства. Отже паралельно процесові розвитку держави поступово відбувається і формування громадянського суспільства та його структура (різні спілки громадян, політичні приватні товариства і т.ін.).

Однак як у західній, так і у вітчизняній політичній і юридичній науках термін „громадянське суспільство” тлумачиться у світлі наукової традиції, що йде, насамперед, від Дж.Локка. Так, у праці „Два трактати про державне правління” зазначається, що громадянське суспільство склалося ще до появи держави. До цього люди перебували в стані повної свободи дій, розпоряджалися своїм майном і особистістю в межах закону природи.

У концепції громадянського суспільства Дж.Локка слід звернути увагу на одну важливу деталь: розводячи поняття суспільства як такого та громадянського суспільства, він, проте, майже повністю ототожнює останнє з поняттям держави. Так, у параграфі 89 сьомої глави „Трактату” Локк зазначає: „Коли кожен член суспільства відмовляється від частини, природно належної йому виконавчої влади і передає її суспільству, тоді, і лише тоді, утворюється політична чи громадянська спільнота”¹³.

Звідки виникло таке теоретичне ототожнення між державою та громадянським суспільством? На думку Дж.Кіна, відповідь на це запитання полягає в тому, що до середини XVIII ст. всі без винятку європейські мислителі використовували поняття громадянського суспільства для визначення такої політичної асоціації, члени якої підпорядковуються її законам, завдяки чому в суспільстві досягаються порядок та мирне співіснування. Однак поступово значення терміна „громадянське суспільство” починає змінюватися.

Подальший розвиток вчення про громадянське суспільство пов'язаний з іменами Ш.Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо. Аналізуючи розвиток суспільства, Ш.Монтеск'є наголошував на визначальній відмінності соціальної організації від природної. В соціально організованому суспільстві, як це викладено в його праці «Про дух законів», провідну роль відіграють соціальні чинники та позитивні закони держави. При цьому держава не може ототожнюватися із суспільством, оскільки вона, по-перше, і виникає лише на певному етапі суспільного розвитку, а по-друге, її виникнення зумовлене потребою регулювання відносин між правителями та їх підданими на підставі закону. Призначення держави — гарантування громадянам політичних прав і свобод¹⁴. Політична свобода в концепції Ш.Монтеск'є невід'ємна від свободи громадянської. Зміст же останньої полягає у створенні стану безпеки від беззаконня та зловживання владою для всіх людей як членів громадянського суспільства.

Ж.-Ж.Руссо розробив чіткішу концепцію розвитку співтовариства людей до рівня громадянського суспільства. Потреба людей зберегти свої природні права в умовах панування приватної власності, майнової нерівності та утворення держави, на його думку, зумовила необхідність укладення суспільного договору та створення своєрідної асоціації людей, яка б на підставі цього договору загальними зусиллями захищала особистість та майно кожного члена цієї асоціації. Водночас кожен член суспільства, вступаючи до асоціації, залишає за собою право на свободу та право виходу з неї. Що ж до членів асоціації, то у своїй сукупності вони визначаються терміном «народ», у той час як кожен із них, взятий окремо, є громадянином, тобто особою, яка бере участь у верховній владі та підкоряється єдиним для всіх законам держави¹⁵.

У XIX ст. спострігається бурхливий вибух соціальних теорій. Марксизм увінчав цей процес як радикальна і одна з найпоследовніших концепцій, яка доводила, що громадянське суспільство є не що інше, як буржуазне суспільство, надавши йому чисто класові характеристики. Саме тому, що соціальних і соціалістичних теорій у цей період виникло надзвичайно багато, то на тривалий час диспут про громадянське суспільство зник, втративши актуальність. Всі обговорювали соціальні проблеми, концепції класової боротьби, соціальних суперечностей, а гармонії громадянського суспільства, яку бачили у XVIII ст. (яку в Америці побачив Токвіль у 30-х роках XIX ст.), цієї гармонії ніхто в Європі не бачив. У XX ст. американцями, на противагу марксизму, була вироблена власна дієва концепція боротьби групових інтересів. А в Європі з громадянським суспільством сталося те, що можна назвати «здичавінням». Д. Кін вперше вживає термін *uncivil society*, який науковці перекладають як «негромадянське суспільство» (О. Скрипнюк) чи гостріше — «здичавіле суспільство» (А. Колодій). Тут цікавою є ідея про те, що громадянські суспільства не є чимось раз назавжди даним, що вони під впливом певних чинників можуть втрачати свої цивільні особливості, свою цивільність, тобто дичавіти. Це такий тип організації громадського життя, коли за приватним інтересом зникає будь-який інший (чи то державний, чи суспільний). Поява і такого специфічного політико-правового феномена, як «здичавіле суспільство» створює, на думку Дж.Кіна, реальну загрозу як для демократії, так і для соціальної, правової держави. Наприклад, і фашизм, і комуністичний тоталітаризм – два різновиди здичавіння.

Сьогодні існує чимало нових концепцій моделей громадянського суспільства, наприклад суспільство посередницьке, демократичне і виборче (Розенблюм). Різниця між ними, як видається, полягає лише в наростанні ступеню політичної активності громадян. З такою концепцією можна погодитися. Дійсно, якщо подивитись історично, то на певних етапах загострення соціальних проблем, громадянські суспільства також політизуються, переходять у форму масових політичних рухів.

Отже, навіть коротке ознайомлення з історико-політичною еволюцією концепту громадянського суспільства дає змогу стверджувати, що це поняття увібрало різні цінності. Все розмаїття концепцій громадянського суспільства може бути редуковане до двох засадничих його інтерпретацій: а) громадянське суспільство розглядається як специфічний вид соціуму, що в тій чи іншій формі ідентифікується з державою як цілісною структурою

врегульованих суспільних відносин; б) громадянське суспільство є специфічною позадержавною сферою суспільного життя. Загальна ж історико-правова тенденція полягає в тому, що в XVII-XVIII ст. перше тлумачення починає поступово (в міру становлення демократичних держав та розвитку громадських рухів) співіснувати з другим. Вони існують і сьогодні, не покидаючи межі наукового дискурсу стосовно того, яка з тенденцій є панівною.

Екстраполяція отриманих результатів на вітчизняний ґрунт з метою визначення основних шляхів розбудови громадянського суспільства в Україні дає змогу автору статті стверджувати, що воно використовується принаймні у трьох значеннях.

Перший підхід може бути визначений як „ідеальний”. Згідно з ним громадянське суспільство — це своєрідна панацея від всіх проблем та струсів суспільно-політичного, правового та економічного життя країни, яка утверджується як автоматична паралель розвиткові демократії. Але таке тлумачення громадянського суспільства не витримує критики: якщо все відбувається автоматично, то навіщо взагалі вести мову про формування громадянського суспільства, про певні політичні, правові, законодавчі дії?

Другий підхід до тлумачення громадянського суспільства — „прагматичний”. Ідея громадянського суспільства використовується виключно як один із чинників політичної боротьби у вищих еталонах державної влади. Звідси — чисельні некритичні оцінки та прогнози щодо ступеня розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. Небезпеку такого підходу можна пояснити тим, що він повністю відкидає соціально-економічні показники, питання гармонійного поєднання громадянського суспільства і соціальної, правової держави, проблеми правового забезпечення і підміняє їх питаннями державно-політичного регулювання.

Третій підхід — „науковий”. Для представників цього підходу, незважаючи на методологічні відмінності у тлумаченні сутності та механізмів дії громадянського суспільства, характерна саме науковість, незатьмарена політичними чи будь-якими іншими мотивами спрямованість на об'єктивне, коректне, чітке, адекватне розуміння феномена громадянського суспільства та складних процесів його взаємодії із соціальною, правовою державою.

Як видається автору, перспективою подальших розвідок у даному напрямку є створення такої концепції соціально-політичного становлення громадянського суспільства в Україні, котра виявляє історичні передумови сучасних суперечностей між соціальними, національними та політичними процесами, спирається на певний розвиток соціальної сфери як джерела людської життєдіяльності, визначає особливості взаємовідносин суспільства і соціальної, правової держави, а також вирішує протиріччя між гуманітарними перспективами та суспільним прогресом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз).- К.,1998.- 392 с.;
2. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги.- М.,1992.- Т.1.- С.218; 3.Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. Переклад з англ. — К., 2000. — С. 51; 4. Копейчиков В.В., Олійник А.Ю. Громадянське суспільство і шляхи його формування // Реферативний огляд діючого законодавства і практики його застосування.- К.,1996.- С.6; 5. Інститути самоуправління: історико-правове дослідження.- М.,1995.- С.296; 6. Литвин В. Громадянське суспільство: міфи й реальність // Дзеркало тижня.-2002.- 26 січня – 1 лютого; 7. Alexander J. Bringing Democracy Back In / Intellectuals Beyond Academy. Ed. by Ch. Lemert. — Sage, 1990. — P. 168. 8. Колодій А. Чемпіони громадянського суспільства: Доповідь на заключній регіональній конференції проекту.- Львів, 2003.- 8 лютого; 9. Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. — К., 2001; 10. Бицилли П.М. Место Ренессанса в истории культуры.- СПб.,1996.- С.12; 11. Макиавелли Н. Государь.- М.,1990.- С.54; 12. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Собрание сочинений.- М.,1989.- Т.1.- С.113; 13. Локк Дж. Сочинения.- М.,1998.- Т.3.- С.312; 14. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения.- М.,1955.- С.289; 15. Руссо Ж.-Ж. Трактаты.- М.,1969.- С.161-162.

Г.Я. Буртяк

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ЯК НОСІЇ РІЗНИХ ІДЕОЛОГІЙ

Сучасне життя українського суспільства немислиме без політичних партій, які є важливим елементом існуючої політичної системи, ареною змагання політичних курсів, ідей,

Наукове видання

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6.
Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2003. - 312 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.
Комп'ютерний набір та верстка Шахіна І.Ю.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32, Тел. 26-71-33

Підписано до друку 25.10.2003. Формат 60x84/18. Папір офсетний. Друк офсетний.

Віддруковано на ДП "Державна картографічна фабрика"
М. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 218, наклад 250 прим.